

بازشناسی شاخص‌های شکل‌دهنده نظم اجتماعی و فرهنگی در شهر ایرانی - اسلامی مقایسه تطبیقی بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون

اصغر مولائی*

چکیده

در شهر ایرانی-اسلامی، نظم اجتماعی و فرهنگی یا برگرفته از اصول و تعالیم دین مبین اسلام بوده یا هماهنگ با تعالیم اسلامی بوده که در زندگی روزمره مسلمانان جاری می‌باشند بطوریکه رعایت این اصول و حقوق در شهر اسلامی به‌عنوان جزئی از عقاید و حقوق مسلم برای مسلمانان پذیرفته می‌شود. مهمترین قاعده تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در شهر اسلامی نظم اجتماعی همان قوانین و احکام شریعت که به رفتارها، تعاملات و امورات مسلمانان در شهر اسلامی نظم می‌بخشد. این مقاله که با هدف تبیین اصول، مبانی و ویژگیهای نظم اجتماعی در شهر اسلامی و با استفاده از روش تحقیق تحلیل کیفی محتوای متون در بخش نظری و روش تحقیق پیمایشی در مطالعه موردی انجام شده است که از طریق توزیع ۷۵۰ پرسشنامه میان کسبه و بازاریان با گویه‌های مربوط به نظم اجتماعی و استفاده از طیف لیکرت به مقایسه تطبیقی بازار تاریخی و پاساژهای پیرامون آن پرداخته است. یافته‌های بخش نمونه موردی نشان می‌دهد که گویه‌های مربوط به نظم اجتماعی از دیدگاه کسبه و بازاریان و مراجعین بازار تاریخی نسبت به پاساژهای پیرامون آن از امتیاز بیشتری برخوردار می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: شهر ایرانی-اسلامی، شاخص‌های نظم‌دهنده، نظم اجتماعی و فرهنگی، قوانین شریعت، بازار تاریخی تبریز، پاساژ.

* استادیار شهرسازی دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، A.molaei@tabriziau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۲/۳۰

۱. مقدمه

نظم اجتماعی و فرهنگی مهمترین خصیصه شهر اسلامی بوده که از طریق احکام، قوانین و الگوهای مشخص امور مابین انسانها را تنظیم نموده و آنها را به سوی غایتی مطلوب هدایت نماید. در خصوص شهر اسلامی دیدگاههای متنوعی از نفی آن تا نگرشهای کالبدی، اجتماعی و غیره وجود دارد که هر کدام به بیان ویژگیهای متنوعی در خصوص مبانی، اصول و مشخصه‌های فرمی و محتوایی پرداخته‌اند. از نظر ایمس راپاپورت، اندیشمند فرهنگ‌گرا در حوزه مطالعات شهری، عالم فرهنگی و بویژه اعتقادات مذهبی مردم، اساس انتظام‌بخشی زیستگاههای انسانی بوده است. وی مذهب و مقدسات مردم را عنصر اساسی نظم‌دهی به سکونتگاهها دانسته که غالباً به شیوه‌ای نمادگرایانه صورت می‌گرفته است (راپاپورت، ۱۳۸۵). بر اساس آموزه‌های دینی در اسلام، همه فضاهای مادی و معنوی برای سعادت دنیوی و اخروی انسان و مسلمان خلق گردیده است، همچنان که فارابی (۲۶۰-۳۳۹ ه.ق) هدف انسان را سعادت تلقی می‌کند و بر این موضوع تاکید دارد که مدینه فاضله انسان را به سعادت می‌رساند. از نظر فارابی مهمترین معیار در شهر اسلامی، نقش اخلاق اسلامی و مسلمانی در طراحی شهر است (بیات، ۱۳۹۳: ۱۴۳). علامه طباطبائی پیدایش جامعه را مبتنی بر اصل استخدام تحلیل می‌کند. انسان‌ها به دنبال منفعت خود هستند و قصد دارند دیگران را به خدمت گیرند، و چون این خصلت مشترک است، مواجهه انسان‌ها با یکدیگر، پیوند اجتماعی را برقرار می‌سازد و این گونه اعتبار اجتماع پدید می‌آید. از نگاه علامه طباطبائی، تاریخ با شکل‌گیری جامعه مبتنی بر اصل استخدام آغاز می‌شود و به سبب همان اصل، دچار اختلاف و تنازع می‌گردد. عامل رفع این اختلاف نمی‌تواند امری از درون جامعه باشد، بلکه انبیای الهی علیه السلام از سوی خداوند متعال به پشتوانه دین و شریعت آسمانی به سوی جوامع انسانی آمده، آنها را به وحدت و انسجام دعوت می‌کنند و این گونه، موجب رشد و تکامل آنها می‌گردند. اجتماع صالح، که در آن بتوان به سعادت حقیقی رسید، تنها در پرتو آموزه‌های دینی و شرایع آسمانی قابل تحقق است (علامه طباطبائی، ۱۳۷۶: ۱۵۷).

دین اسلام سعی دارد در شهر بستری مناسب برای رشد انسان ایجاد کند و برای این رشد به نوعی از ساختار زندگی شهری نیاز است که تمام احکام و شریعت را در خود جای دهد و زمینه را برای تکامل و پویایی انسان فراهم آورد، این مهم حاصل نمی‌گردد مگر روح حاکم بر شهرها تغییر یابد. پس در دوران اسلامی ایران، شهر بیش از هر چیزی ماهیت

فرهنگی و اجتماعی پیدا کرد و عناصر کالبدی شهر در این خصوص نقش ایفا کردند و نظم و انسجام شهری از همین منظر به دست آمد. به عبارتی دیگر به علت اهمیت و فراگیر بودن ساخت فرهنگی و اجتماعی، همه چیز در پرتو این کارکردها معنا پیدا می‌کرد (خالیدیان، ۱۳۹۳: ۱۵).

از میان فضاهاى مختلف عمومى و همگانی شهری، بازارها یکی از مهمترین مراکزى هستند که نظم و بی‌نظمی اجتماعى در فعالیتهایی همچون خرید و مصرف، حضور در اجتماع، تعاملات اجتماعى، رعایت حقوق دیگران، انجام وظایف دینی و تکالیف شرعى، مشارکت اجتماعى و غیره قابل مطالعه است. این الگوها در بازارهای تاریخی محوریت مساجد بازار و مبتنی بر قوانین نوشته یا نانوشته‌ای همچون رعایت حق الناس، مشارکت و تعاملات اجتماعى، عدالت و رعایت حقوق دیگران جریان داشته است. الگوهایی که در مراکز خرید معاصر یا پاساژها نه تنها کم‌رنگ‌تر بوده بلکه جای خود را به مصرف‌گرایی، پاساژگردی و خرید و فروش کالاهای لوکس و تجملاتی، سودمحوری و ... داده است. بنابراین با فرض نظم به عنوان یک امر اجتناب‌ناپذیر در زندگی انسان و شهر اسلامی با نظم غالب فرهنگی و اجتماعى که برگرفته از شریعت اسلامی است، تبیین مبانی و ویژگیهای نظم اجتماعى در شهر اسلامی مهمترین مساله این تحقیق بوده و می‌کوشد تا ضمن بررسی نظریه‌های موجود در زمینه شهر اسلامی به مقایسه تطبیقی این نظم در بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن بپردازد.

۲. اهداف و پرسش‌های پژوهش

هدف پژوهش حاضر، تبیین و روشن کردن جایگاه نظم اجتماعى در شهر اسلامی و مطالعه موردی آن در بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن است. به عبارت دیگر در این مقاله سعی بر روشن نمودن این موضوع است که دین مبین اسلام دارای اصول و مبانی بنیادی نظم اجتماعى و فرهنگی در ابعاد مختلف زندگی مسلمانان است که بر اساس آن شهر اسلامی توصیف و تحلیل می‌شود و نظم اجتماعى و فرهنگی مذکور در بازار تاریخی جایگاه پررنگ‌تری نسبت به پاساژها با الگوی غیربومی مراکز خرید دارند. در این راستا پرسش‌های پژوهش حاضر عبارت است از: مبانی، ویژگیها و معیارهای نظم اجتماعى در شهر اسلامی کدامند؟ جایگاه الگوهای شهر اسلامی در نظم اجتماعى و فرهنگی بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن چیست؟

۳. روش‌شناسی

با توجه به پرسش‌های فوق، تحقیق حاضر نیازمند روش تحقیق تحلیلی-اسنادی و پیمایشی است که برای تنظیم مفاهیم و تدوین یک چارچوب مفهومی نظم اجتماعی شهر اسلامی از روش "تحلیل محتوای کیفی" و برای مطالعه موردی از روش پیمایشی استفاده شده است. برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن، می‌توان از این روش استفاده نمود. این فن به تحلیل و آنالیز محتوا پرداخته و به پژوهشگر کمک می‌کند تا با استفاده از تحلیل، داده‌هایی را در مورد متن استخراج نماید. روش تحقیق مورد استفاده در بخش نمونه موردی از نوع مقایسه‌ای و مبتنی بر روش زمینه‌یابی یا پیمایش است. پیمایش عبارت است از: "روش منظم کسب اطلاعات استاندارد و یک‌نواخت درباره گرایش‌ها، رفتارها و سایر ویژگی‌های یک جمعیت". از محاسن عمده این روش این است که به کمک آن می‌توان مقدار زیادی اطلاعات را در مدت زمان کوتاهی گردآوری کرد. در این روش به جای اینکه موقعیتی مصنوعی فراهم کنیم تا آزمودنی رفتار موردنظر را در آنجا نشان دهد و ما آنرا ثبت کنیم، یا آزمودنی را در موقعیتی طبیعی پیدا کنیم و او را مورد مشاهده قرار دهیم، آزمودنی را در مورد موضوع تحت بررسی خود مستقیماً مورد سوال قرار دهیم.

جمعیت آماری این پژوهش شامل دو گروه مراجعان و کسبه بازار سنتی تبریز و مراجعان و کسبه پاساژهای این شهر است. بر اساس یک همه‌شماری کسبه بازار شامل ۵۵۰۰ نفر و کسبه پاساژها ۱۵۰۰ نفر بوده اند. همچنین آمارگیری از بازدید کنندگان هر دو مرکز خرید مورد بررسی در روزها و ساعت‌های نمونه‌ای نشان داد که بطور متوسط روزانه ۴۰ هزار الی ۵۰ هزار نفر به بازار سنتی و ۵ هزار تا ۷ هزار نفر به پاساژها مراجعه می‌کنند. روش نمونه‌گیری در این تحقیق طبقه‌ای نامتناسب است. حجم نمونه این تحقیق با استفاده از فرمول برآورد آزمون T معادل ۷۵۰ نفر است، که از این تعداد ۲۵۲ نفر مراجعین بازار سنتی، ۲۵۲ نفر کسبه بازار سنتی، ۱۲۰ مراجعین پاساژها و ۱۲۰ نفر کسبه پاساژها بوده است. داده‌های مورد نیاز این تحقیق از طریق "مصاحبه ساختارمند" جمع‌آوری شده است. بدین معنی که سوالات در قالب پرسشنامه در اختیار افراد مورد مطالعه قرار گرفت. با توجه به اینکه این تحقیق از نوع مقایسه گروه‌ها می‌باشد از دو پرسشنامه مخصوص مراجعان و کسبه استفاده شد. پرسشنامه‌های فوق از نظر سوالات یکسان بوده و این پرسش‌ها، هنجارهای مربوط به هر خرده نظام را مورد پرسش قرار می‌دهند. پرسشنامه‌های این پژوهش علاوه بر اطلاعات دموگرافیکی، با ۱۴ گویه نظام اجتماعی و فرهنگی بازار تاریخی

و پاساژهای معاصر از دیدگاه الف-کسبه و بازاریان ب- مردم و مراجعین مورد بررسی قرار داده است. داده‌های این پژوهش از نوع کمی، کیفی، پیوسته و مقیاس اندازه‌گیری طیف لیکرت بود. کل جامعه آماری از ۷۵۰ نفر از کسبه بازار تاریخی و کسبه پاساژهای پیرامون آن و مراجعین به بازار تاریخی و پاساژها به شرح جدول زیر جمع‌آوری گردید. برای تجزیه و تحلیل از آماراستنباطی نظیر T-test و با استفاده از نرم‌افزار SPSS و Excel استفاده گردید.

فرایند انجام تحقیق به این صورت است که پس از طرح مساله و ضرورت نظم در شهر اسلامی، به مفهوم و جایگاه نظم اجتماعی در شهر اسلامی بررسی شده و سپس مبانی و عوامل انتظام بخش به شهر اسلامی در ابعاد اجتماعی استخراج گردید. در ادامه در بخش مطالعه موردی به بررسی تطبیقی جایگاه معیارهای بدست آمده در بازار تاریخی تبریز و پاساژهای معاصر آن پرداخته شده است.

۴. پیشینه پژوهش

پورجعفر و همکارانش (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان "انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهر آرمانی اسلامی" پس از دسته‌بندی موافقان و مخالفان شهر اسلامی، آن را در چهار دسته شامل شهر مسلمانان، شهر امت اسلامی، شهر اسلامی، شهر آرمانی اسلامی تعریف و شاخص‌سازی نموده‌اند. نقی‌زاده (۱۳۹۴) در پژوهشهای متعددی سعی در تبیین شهر اسلامی از دیدگاه قرآن به تبیین صفات و ویژگیهای قرآنی شهر اسلامی را از قبیل تقوا، عدالت، ایمان و ... پرداخته است. دانشپور و روستا (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان "چارچوب مفهومی اجتماع پایدار در جهان‌بینی اسلامی و سنت شهرسازی مسلمانان" به تبیین رئوس و ابعاد و راهبردهای شکل‌گیری اجتماع پایدار پرداخته‌اند. کلانتری خلیل‌آباد و همکارانش (۱۳۹۳) نیز در پژوهشی با عنوان "مولفه‌های اجتماعی الگوی شهرسازی ایرانی و اسلامی" شهر اسلامی را از بعد اجتماعی مورد کاوش قرار داده و راهکارهایی ارائه داده‌اند.

لیتکوهی و سنجری (۱۳۹۳) در پژوهش خود با عنوان "مقایسه معیارهای کیفیت زندگی شهری در نظریات معاصر و مفاهیم استخراج شده در خصوص شهر اسلامی بر مبنای علل چهارگانه معماری" به بررسی صفات شهر اسلامی از منابع دینی، روایات و احادیث و مطابق با علل مادی، صوری، غایی و فاعلی پرداخته است که علل غایی بیشترین تأکید

توجه را به همراه داشته است. به خالدیان، ستار و همکارانش (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان "تبیین جایگاه اسلام در روند شهرنشینی و سازمان فضای شهری ایران" به بررسی تاثیر اسلام بر روند شهرنشینی و ساخت و سازمان فضایی شهری پرداخته است. به زعم پژوهشگران این تحقیق اسلام به صورت غیرمستقیم و ابتدا بر روی سازمان اجتماعی و ساختار زندگی شهری در ایران تاثیر داشته و در نتیجه این تغییر سترگ سایر شاخصه‌های شهری نیز، که در ساخت سازمان فضایی موثرند، تغییر یافته است. جهانبخش و دلزنده (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان "بازشناسی اصول و مولفه‌ها و شاخص‌های فطری سازمان‌بندی شهر اسلامی با رویکرد اجتماعی کالبدی" به تبیین مبانی و ویژگیهای فطری شهر اسلامی با تاکید بر نظریه فطرت شهید مطهری پرداخته‌اند. از این دیدگاه اصول شهر اسلامی بر مبنای ویژگیهای فطری انسان و تحلیل هست‌ها و بایدهای کالبدی اجتماعی شهر و دسته‌بندی آنها در پنج گرایش فطری تشریح شده است. این گرایش‌ها بنا به نظر شهید مطهری شامل حقیقت‌جویی و رسیدن به کمال، خیر و فضیلت، جمال و زیبایی، خلاقیت و ابداع و گرایش به عشق و پرستش می‌باشند. بیات (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان "رویکرد اسلامی به شهر؛ ویژگیهای شهر اسلامی" مولفه‌های شهر اسلامی را از دیدگاه سه تن از متفکران مسلمان، فارابی، ابن خلدون و خانم ابراهیم بررسی نموده است. چارچوب نظری این تحقیق بر سه مولفه انسان(مسلمان)، فضای اجتماعی (فضای مسلمانی) و فضای کالبدی (سیمای شهر) تاکید می‌نماید. مولفه‌های شهر اسلامی شامل مسجد، خانه، بازار، محله و میدان است که در ساختاری ترکیبی فضای شهر اسلامی را ترسیم می‌کنند. بطور کلی می‌توان گفت در پژوهشهای موجود با وجود تعدد پژوهشها و تعاریف و ویژگیهای شهر اسلامی، در خصوص نظم شهر اسلامی و بویژه نظم اجتماعی و معیارها و شاخصهای آن پژوهش جامع و کاربردی انجام نشده است.

در خصوص تحلیل وضعیت بازار و پاساژ، حمزه‌نژاد و همکارانش (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان "بررسی اجتماع‌پذیری فضاهای تجاری در رویکرد اسلامی" به بررسی و تبیین باید و نبایدهای اسلامی در مراکز تجاری قدیمی و معاصر پرداخته‌اند. همچنین رئیسی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان "تحلیلی میان‌رشته‌ای از تحولات کالبدی-فضایی بازارها و مراکز تجاری معاصر ایران با تاکید بر متون دینی" به بررسی همسویی تغییرات کالبدی فضایی مراکز تجاری با ارزشهای اصیل اسلامی و نقد مراکز جدیدالاحداث تجاری پرداخته است.

۵. فلسفه نظم از دیدگاه اندیشمندان اسلامی

نظم را می‌توان یکی از ویژگیهای فطری خلقت الهی و انسان برشمرد. انسان حقیقتی است که در مقام علم و عمل با فطرت زندگی می‌کند. معرفت و آگاهی و بینش فطری و گرایش عملی انسان است که تحمیلی نیست؛ بلکه همه‌گیر و همگانی است و نمی‌توان آن را زایل کرد (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۶). از نظر شهید مطهری گرایش‌های فطری به صوب کمال وجودی است و همه آن زیر مجموعه کمال‌خواهی مندرج‌اند. این گرایش‌ها شامل ۱- گرایش به حقیقت‌جویی ۲- گرایش به خیر و فضیلت ۳- گرایش به جمال و زیبایی ۴- گرایش به خلاقیت و ابداع ۵- گرایش به عشق و پرستش می‌باشد (مطهری، ۱۳۸۷: ۷۴).

قرآن کریم از "فطرت" به عنوان مبنای ثابت و بی‌زمان و مکان مخاطب قرار دادن همه انسان‌ها نام برده و سنت الهی نیز بی‌تبدیل و تغییر وصف شده است. بر این مبنا می‌توان از جمله تجلیات سنت در انسان را همان فطرت ثابت دانست، که هرآنچه در عالم تحت ثبات قرار می‌گیرد بر مبنای سنتی الهی است. در قرآن کریم در آیاتی چند به عدم تغییر سنت الهی به عنوان امر بی‌بدیل و بی‌تحویل اشاره می‌شود که "... هرگز برای سنت خدا تبدیلی نمی‌یابی و هرگز برای سنت خدا دگرگونی نخواهی یافت" (سوره فاطر، آیه ۴۳) (کرباسی، ۱۳۹۱: ۶۵). فارابی در طرح مدینه فاضله، ساختار اجتماعی انعطاف‌پذیری را مطرح می‌نماید. در سازمان از طبقات اجتماعی کاست‌گونه خبری نیست. وی پیشنهاد می‌کند که در شهر، هر شهروندی باید یک پیشه داشته باشد تا همگان در شهر تأثیرگذار باشند (ابوالحسنی، ۱۳۸۷: ۷۲). فارابی هر چند اذعان دارد که زندگی انفرادی برای انسان ممکن است، اما معتقد است اگر انسان بخواهد راه سلامت و سعادت را در پیش گیرد راهی جز زندگی اجتماعی بر اساس تعاون ندارد. (فارابی، ۱۳۵۸: ۴۹).

در اصطلاح حکمت متعالیه و قبل آن کتاب تکوین و تشریح یا کتاب تدوین مطرح بوده به همین دلیل نمی‌توان این دو را از ابداعات ملاصدرا دانست چون قبل او هم در آثار فلسفی متفاوتی تکوین و تشریح مکرراً با یکدیگر آمده‌اند. مخاطب امر تکوینی جهان و نظم حاکم بر جهان است در چنین اموری هیچگاه عصیان وجود ندارد، مثلاً خورشید هیچ‌گاه نمی‌تواند بگوید من امروز دلم می‌خواهد از سمت دیگر طلوع کنم اما در امر تشریحی، عصیان اتفاق می‌افتد و جبری در کار نیست. به تعبیر ملاصدرا بشر آزاد است که هر کاری می‌خواهد انجام بدهد اما سعادتش در این است که راه مستقیمی که خدا برای سراسر جهان قرار داده است را برود. به عبارتی از نظر ملاصدرا رسیدن به کمال انسانی زمانی اتفاق

می‌افتد که انسان در گردونه مقررات که همان نظم عمومی است قرار بگیرد. به تعبیر ملاصدرا نظم عمومی عبارت است از مقرراتی که برای بشر با مقررات جهانی حاکم بر هستی منطبق است (محقق داماد، ۱۳۹۴).

۶. شهر اسلامی

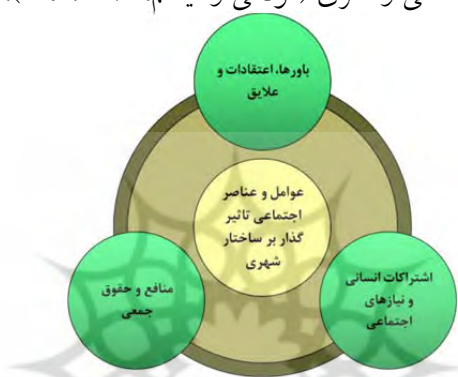
در شهر اسلامی بر ابعاد اجتماعی و فرهنگی شهر با مرکزیت فضاها و مذهبی و عبادی تاکید می‌شود. فضاها و مذهبی نقش مهمی در ساختار فضایی شهرهای ایرانی و حیات فردی-اجتماعی شهروندان دارد. این فضاها ضمن داشتن مرکزیت در استخوان‌بندی شهرهای ایرانی، بستر رویدادها و حیات فرهنگی-اجتماعی شهروندان در مناسبتها و ایام خاص می‌باشد (مولائی و پیربابایی، ۱۳۹۷: ۲۴۳). فضاها دینی و مذهبی ضمن داشتن هویت متمایز و شاخص، به‌عنوان عاملی هویت‌بخش به بستر خود و کاربرانش عمل می‌نمایند. مراجعین به فضاها و مذهبی با حضور در این مکانها احساس هویت نموده و مراکز مذکور عنوان تکیه‌گاه و پایگاه بافت پیرامون عمل می‌نمایند. همچنین احساس تعلق به مکانهای مذهبی و دلبستگی افراد به این مکانها نوعی پیوند بین افراد و مکانهای مذهبی بوجود می‌آورد که افراد با مراجعه به این مکانها و حضور و فعالیت در آنها احساس آرامش می‌نمایند که این امر مبین هویت‌بخشی مراکز مذهبی در شهرهای ایرانی اسلامی است (همان: ۲۴۹).

در ابتدای قرن هفتم میلادی، پیدایش اسلام تغییرات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی را در بسیاری از کشورهای کهن جهان آن روز موجب شد که در کمتر از نیم قرن فرهنگ اسلامی از غرب تا اسپانیا و از شرق تا هند گسترش یافت (کیانی، ۱۳۶۵: ۲۰۶). در واقع هیچ مذهب و به تبع آن فرهنگی به سرعت دین اسلام در جهان گسترش نیافت و منجر به شکل‌گیری آثار معماری فاخر در جوامع مختلف نگردید. در هر جامعه، مجموعه‌ای از اصول اخلاقی و هنجارها وجود دارد که به روشنی بر زندگی روزمره دلالت می‌کند. اسلام نیز شامل چارچوبی اجتماعی و مجموعه‌ای کاملی از اصول است که می‌تواند تمام نژادها و طبقات اجتماعی را با هم ترکیب کند و بین پیروانش و هم‌چنین با سایر ادیان صلح و دوستی ایجاد نماید. این ترکیب مذهبی، سیاسی و اجتماعی و اتحاد در آرمان‌های حقوقی و اقتصادی بر تمامی جوانب زندگی مسلمانان سایه افکنده است. این چارچوب با استفاده از قوانین و تعالیم شریعت اداره می‌شود. اصول چارچوب اجتماع اسلامی، تعهدات

و مسئولیت‌هایی هستند که مسلمانان باید در زندگی خود آن‌ها را رعایت کنند (اخوت و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۹).

ساختار شهرها بویژه شهرهای اسلامی ایرانی از عوامل اجتماعی و فرهنگی است که ریشه در دین و مذهب داشته و عبارتند از: باورها و اعتقادات و علائق، اشتراکات انسانی و نیازهای اجتماعی، منافع و حقوق جمعی. محوریت اول باورها، اعتقادات و علائق می‌باشد، که خود سه دسته را شامل می‌شود: اعتقادات دینی و مذهبی، اعتقادات ملی، قومی و محلی، باورهای علمی، فرهنگی و هنری (مولائی و آیشم، ۱۳۹۷: ۱۳۵).

شکل ۱. عوامل و عناصر اجتماعی تاثیر گذار بر ساختار شهری (مولائی و آیشم، ۱۳۹۷: ۱۳۵).

اسلام دربرگیرنده بسیاری از اصول نظام اجتماعی است که سبب هماهنگی زندگی و ارتقای ابعاد اجتماعی-فرهنگی می‌شود. جامعه و جماعت یکپارچه، متحد و متعهد، در اسلام مورد توجه ویژه قرار گرفته است. خدواند بزرگ بر وظیفه الهی هر مسلمان در حفظ یکپارچگی اجتماعی یعنی تشکیل امت واحد تاکید دارد. بر همگان واضح است که اسلام پذیرای تمام مردم، صرف‌نظر از نژاد و عقیده است و بر عدالت اجتماعی ارجح می‌نهد. این خود تنظیم کننده اجتماع است (پورجعفر و دیگران، ۱۳۹۴: ۴). دین مبین اسلام دارای شیوه زندگی، با ایده‌آل‌ها و آرمانهای اجتماعی و نگرشی بر مدار ارزش‌ها است و نه قوانین خودکامه غرب و یا قوانین مبتنی بر مکتب رئالیسم غرب (مرتضی، ۱۳۸۷). شهرهای دوران اسلامی دارای سازمانی ویژه هستند که برابری شهروندان و امکان دسترسی یکسان آنان به خدمات شهر استوار است و این باعث می‌شود که سازمان فضایی در شهرهای این دوران مبتنی بر تعریف مرکز خدمات عمومی، زیرسیستم‌ها، شامل محله‌های نیمه مستقل و مجموعه‌های خدمات و ساختاری باشد که در پیوند با یکدیگر قرار می‌گیرند. در نتیجه

ریشه‌های نظم و یکپارچگی موجود اکثر شهرهای جهان اسلام به واسطه مجموعه‌ای از راهبردها و اصول اجتماعی، اجرایی و سیاسی اسلامی است که خود را در عرصه‌های گوناگون فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی نشان می‌دهد و این سبب شده است تا بر خلاف اختلافات اقلیمی، تاریخی و فرهنگی و قومی شاهد روح مشترکی در شهرهای دوران اسلامی در تمام جهان اسلام باشیم (خالدیان، ۱۳۹۳: ۱۲). شهر اسلامی شهری است که همانند تحول ساکنان خود، در حال تحول بوده و همواره خویش را با نیازهای زمان و مکان و اهل خود و با استناد به مفاهیم، اصول و ارزشهای اسلامی وفق خواهد داد. به عبارت دیگر شهر اسلامی ماهیتی است بالقوه که می‌تواند در هر زمان و مکان با توجه به فناوری، مصالح، دانش، فرهنگ و هنر بومی (که با اصول و ارزشهای اسلامی در تعارض نباشد) تفسیر و تجلی خاص خود را داشته باشد. شهر مسلمانان به شهری اطلاق می‌شود که یک یا مجموعه‌ای از خصوصیات زیر را دارا باشد: در دوره اسلامی ایجاد شده باشد؛ در دوره اسلامی رشد یافته باشد؛ توسط مسلمانان بنا شده باشد؛ در محدوده کشورهای مسلمان‌نشین واقع شده باشد؛ شهر کم‌وبیش از اصول و تعالیم اسلامی بهره‌مند باشد (نقی زاده، ۱۳۸۸: ۲۲). شهر مسلمانان، شهری است که مسلمانان هر دیار آن را تا حدودی بر اساس قرائت خود از اسلام، منافع و فرهنگ پیشین خود (زرتشتی، هندو، مسیحی و ..) برنامه‌ریزی، طراحی، اجرا و مدیریت کرده می‌کنند. شهر اسلامی، شهری است که برای رسیدن به آن بر اساس آموزه‌های دین مبین اسلام و نه خرده فرهنگ‌ها و عرف جوامع (جهت برنامه‌ریزی، طراحی، اجرا و مدیریت) تلاش شود. شهر آرمانی اسلامی شهری است مدینه فاضله‌ایست بهشت‌گونه، ایده‌آل و آرمانی که برای رسیدن به آن تلاش می‌کنیم و کاملاً بر اساس دین مبین اسلام برنامه‌ریزی، طراحی، اجرا و مدیریت شود (پورجعفر و دیگران، ۱۳۹۴: ۸).

۷. نظم اجتماعی در شهر اسلامی

مهمترین قاعده تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در شهر اسلامی قاعده حلال و حرام است. علل احکام و مقرراتی که در جامعه اسلامی اجرا می‌شود، دو قسم مختلف می‌باشد: احکام ثابت غیر قابل تغییر و احکام و مقررات قابل تغییر. احکام و قوانین آسمانی اسلامی که به واسطه وحی به رسول اکرم نازل شده و ما آنها را شریعت اسلام و احکام الله می‌نامیم، به موجب مدارک قطعی که در کتاب و سنت است، مقرراتی است ثابت و غیر قابل تغییر و اجرای

آنها و مجازات متخلفین آنها به دست مقام ولایت و رهبر اسلامی انجام می‌گیرد. مقررات اسلامی بر دو قسمتند، و به عبارت دیگر در جامعه اسلامی دو نوع مقررات اجرا می‌شود:

الف) قوانین ثابت و ابدیت دین و شریعت: احکام آسمانی و قوانین شریعت که مواردی ثابت و احکام غیر قابل تغییر می‌باشند، اینها یک سلسله احکامی هستند که به وحی آسمانی به عنوان دین فطری غیر قابل نسخ بر رسول اکرم (ص) نازل شده‌اند و برای همیشه در میان بشر واجب الاجرا معرفی گردیده، چنانکه در آیه اشاره می‌شود: "فطره الله التي فطر الناس عليها لا تبديل لخلق الله ذلك الدين القيم"؛ (با همان فطرتی که خدا مردم را بر آن سرشته است... تغییری در آفرینش خدا نیست. آیین پایدار همین است) (سوره روم، آیه ۳۰)؛ و در سنت نیز وارد شده: "حلال محمد حلال است تا روز قیامت و حرام محمد حرام است تا روز قیامت." (کلینی، ۱۴۲۳). در میان همین قوانین مدنی نیز نمونه‌های بسیار از مواد ثابت داریم، مانند: وجوب زندگی اجتماعی، و اصل دفاع از مقدسات، و اصل اختصاص مالی، و تأسیس حکومت و نظایر آنها. پس در هر قانون و روش اجتماعی که فرض شود از یک رشته مواد ثابت چاره‌ای نیست، و مواد و قوانین ثابت که اسلام تشخیص می‌دهد، احکامی است که مجموعاً شریعت نامیده می‌شود.

ب) قوانین متغیر و مصلحت جامعه: مقرراتی است که از کرسی ولایت سرچشمه گرفته، به حسب مصلحت وقت وضع شده و اجرا می‌شود، این نوع مقررات در بقا و زوال خود تابع مقتضیات و موجبات وقت است و حتماً با پیشرفت مدنیات و تغییر مصالح و مفاسد تغییر و تبدیل می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۷۹-۷۵). این احکام و مقررات جنبه موقتی و محلی داشته و با اختلاف طرز زندگی، اختلاف پیدا می‌کنند. این بخش با پیشرفت تدریجی مدنیت، تغییر و تبدیل قیافه اجتماعات و به وجود آمدن و از بین رفتن روشهای تازه و کهنه، قابل تغییر است.

اسلام دینی است که بنیان خود را بر اجتماع نهاده و این معنا را به صراحت اعلام کرده و در هیچ شانی از شئون بشری مسأله اجتماع را مهم‌ترین مولفه‌های شهر اسلامی است که (۱۴۸). فضای اجتماعی مسلمانی، یکی از مهمترین مولفه‌های شهر اسلامی است که ارزش‌ها، هنجارها و الگوهای رفتاری و اخلاقیات مبتنی بر دین اسلام را شامل می‌شود. اخلاق در اسلام اساس روابط اجتماعی محسوب می‌شود، بر همین اساس پیامبر اسلام هدف از بعثت خود را مکارم اخلاق ذکر کرده‌اند. اخلاق از آموزه‌های اجتماعی در اسلام است که در روابط بین افراد امکان تجلی می‌یابد (بیات، ۱۳۹۳: ۱۴۵).

ثابتها و متغیرها در شکل‌گیری شهر اسلامی از جایگاه مهمی برخوردار است. چنانکه ثابتها با ارائه احکامی الزام‌آور و ثابت در گذر زمان و نیز احکام متغیر با ارائه مقرراتی اعتباری برای دوره‌های خاص، نظمی ویژه به شهر اسلامی می‌بخشند. مطابق جدول شماره ۱، احکام ثابت در شهر اسلامی شامل قانون‌های عبادی، اخلاقی، اجتماعی و خلقت زیست‌محیطی هست (مولائی، ۱۳۹۶: ۸۷۰) که در ادامه قانونهای اجتماعی مورد پژوهش موضوعی و موردی در بازارهای تاریخی قرار خواهد گرفت:

جدول ۱. بررسی ثابتها و متغیرها در شهر ایرانی_اسلامی (مولائی، ۱۳۹۶: ۸۷۰).

ثابتها / متغیرها		ثابتها (امور فطری)			
		نیازمندی‌های اولی و ثانوی در جامعه / شهر اسلامی			
		قانون‌ها (ثابتها)			
		قانون‌های عبادی	قانون‌های اخلاقی	قانون‌های اجتماعی	قانون‌های خلقت / زیست‌محیطی
جامعه / شهر اسلامی	مصادیق در	احکام عبادی، احکام نماز و روزه و خمس و زکات، مسجد، حج، دفاع از مقدسات، جهاد، واجبات و محرمات	فضائل اخلاقی؛ حلال، حیا و عفت، تقوا، احترام، تواضع و عدالت، نوع‌دوستی، قناعت، ردآیل اخلاقی؛ دوری از حرام، دروغ، خیانت، اسراف، ربا، دنیابردستی	حق‌الناس، قانون ارب، خدمت به خلق، حقوق همسایگی، قاعده لاضرر، مصلحت اجتماع، ازدواج؛ قانون‌های جزا، احکام میادلات و ...	احکام مربوط به نعمت‌های خدا، احکام مربوط به سایر جانداران؛ احکام و قانون‌های مربوط به آب، خاک و هوا، احکام گیاهان و درختان، بهداشت و پاکیزگی و محیط زیست و ...
		پرهیز از اسراف و زیان رساندن در طبیعت، تواضع نسبت به بناهای عمومی و مساجد، نظم آیین‌ها در عین وحدت، نظم متنوع در نمادهای مذهبی به اشکال مختلف در طول تاریخ	تنوع در اسراف و زیان رساندن در طبیعت، تواضع نسبت به بناهای عمومی و مساجد، نظم متنوع در اشکال محرمیت، وسع و توانایی در احداث بناهای خصوصی به اشکال مختلف در طول تاریخ	تنوع در صورت زندگی اجتماعی، تنوع در بناها و امکانات عام‌المنفعه، نظم متنوع در فضاهای عمومی به اشکال مختلف در طول تاریخ، نظم متنوع در نظام مالکیت و تقسیم زمین	نظم متنوع در محیط‌آرایی، پرهیز از زیان رساندن به حقوق خلقت زیست‌محیطی، سنت‌های گوناگون حفاظت و نگهداری محیط‌زیست درون‌شهری و بیرون‌شهری.
شهر	زینتیک	تنوع ناشی از گوناگونی ویژگی‌های جسمی و روحی فردی و خانوادگی و اجتماعی (وراثتی و فرهنگی) مانند توانایی هنری و اجتماعی			
	توان‌های افراد	توان‌های مختلف افراد مانند توان‌های اقتصادی که فرم‌های مختلف در خانه و املاک را به‌وجود می‌آورد یا توان‌های مختلف علمی، هنری و اجتماعی که تأثیرات متنوعی را به‌دنبال دارد؛ مانند وقف در بازار تبریز که از توان اقتصادی و اعتقادی واقفان ناشی می‌شود.			
	نیازها	آلات و وسایل زندگی، تنوع ناشی از نیازهای گوناگون فردی و اجتماعی مانند نیازهای عبادی، تفریحی، تولیدی و ...			
	شیوه	نظم متنوع ناشی از قانون‌ها و سنت‌ها، توانایی‌ها و فناوری‌ها و امکانات زندگی، ساخت‌وساز، حمل‌ونقل و ارتباطات در طول تاریخ اسلام			
مکان		نظم متنوع ناشی از فرهنگ‌ها و الزامات محیطی مناطق مختلف اقلیمی و فرهنگی (آب و هوا و مصالح و دمای آسایش و قابلیت‌های محیطی)، تنوع ناشی از قابلیت‌ها و استعدادهای متفاوت محیطی و مکان‌های مختلف مانند قابلیت یک مکان در تولید محصول خاصی و ایجاد کارکردها و فضاهای مربوط مانند صنوف جرم و کفش و فرش در تبریز			
	زمان	نظم متنوع ناشی از قانون‌ها و سنت‌ها، توانایی‌ها و تمایلات در زمان‌های مختلف (صدر اسلام، سلجوقی، صفوی، قاجار، پهلوی و معاصر)			
راهبرد	اعتدال - ثبات، وحدت - نظم و هماهنگی - همبستگی - ادارهٔ حیات شهر با برنامه الهی و شورا				
غایت	تشکیل جامعه اسلامی، تشکیل مدینهٔ فاضله، کمال آسان‌ها - سعادت دنیوی و اخروی				

نظم اجتماعی در شهر اسلامی که با غایت نیل به سعادت و با محوریت قوانین شریعت ایجاد می‌شود دارای معیارها و احکام عملی است که کاربست آنها در تبیین نظری و تحقق عملی شهر اسلامی می‌تواند راهگشا باشد. این معیارها و قوانین عبارتند از:

- **انجام تکالیف دینی:** یکی از خصوصیات مهم دین اسلام، توجه و تاکید آن به اجرای احکام و قوانینی برای همه عرصه‌های فردی و جمعی است. این جنبه از اسلام که آن را شریعت خوانده‌اند، چنان تاثیر و مرتبه‌ای در دین و حیات اجتماعی مسلمانان داشته است که برخی محققان گفته‌اند که بدون درک و شناخت احکام و قوانین اسلامی، امکان شناخت اسلام میسر نخواهد بود. این قوانین و مقررات چگونگی تکالیف و وظایف انسان را نسبت به خداوند و نسبت به انسان‌های دیگر و جامعه تعیین کرده‌اند دامنه وسعت و شمول احکام دینی چنان است که تمام لحظات و شئون زندگی فردی و اجتماعی هر مسلمان را، از لحظه تولد تا هنگام مرگ، دربرمی‌گیرد (خالدیان و دیگران، ۱۳۹۳: ۸). این قوانین و احکام با تقسیم اعمال و کردار انسان به مراتب و وظیفه‌هایی مانند واجب، حرام، مستحب، مکروه و مباح، وظیفه و تکلیف هر فرد را به دقت تعیین کرده‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۳۰). در نگاه قرآنی، تنها ضامن حفظ اجتماع، عمل به شرایع الهی برشمرده شده است. آیه ۲۱۳ سوره بقره نشان می‌دهد که خدا انبیاء را برانگیخت و با آنان کتاب فرستاد تا به وسیله آن کتاب، اختلاف‌ها را برطرف کرده و وحدت‌شان را به وسیله قوانینی که تشریح فرموده حفظ کند. ضمن آنکه در بسیاری از شرایع دینی مانند نماز جماعت، جهاد، حج، زکات و ... در بستر اجتماع معنا می‌دهند و انجام آنها به حفظ و تقویت امت اسلامی منجر خواهد شد (دانشپور و روستا، ۱۳۹۲: ۱۴). از این رو انجام واجبات و ترک محرمات، مهمترین وظیفه اجتماع است که اهتمام تمام اجزاء جامعه را تحقق آن می‌طلبد. تجلی جمعی این تکالیف، اجتماعی واحد و اسلامی را شکل می‌دهد و الگویی برای جامعه اسلامی خواهد بود.

- **عدالت اجتماعی** به معنای ایجاد شرایط یکسان برای همه بطور یکسان و رفع موانع برای همه به طور یکسان است. (کلانتری و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۰). از نظر شهید مطهری خیر و فضیلت بر اساس گرایش‌های فردی و اجتماعی آن بر مبنای جهان‌بینی اسلامی بر پایه عدالت معنا می‌یابد. عدالت و عدل به معنای قرار دادن هر چیز سر جای خود، آن که هر چیز بر اساس حساب و کتابی آورده شده است و

نظم خاصی بر آن حکمفرما باشد. برای عدل چهار معنا مطرح است. موزون و متعادل بودن، تساوی و نفی تبعیض، رعایت حقوق افراد، عطا کردن حق و رحمت به آنچه امکان وجود یا کمال دارد (مطهری، ۱۳۹۱: ۶۷ و ۷۱). در اسلام تعبیر عدالت اجتماعی، مفهومی مطلق است نه نسبی. این تعبیر به عنوان یک نظام اجتماعی، از این حقیقت نشأت می‌گیرد که خداوند واحد، تمام انسانها را به طور بالقوه یکسان و برابر آفریده است (دانشپور و روستا، ۱۳۹۲: ۱۴). عدالت و مساوات در شهر را می‌توان در قالب رعایت حقوق دیگران یا حق‌الناس ملاحظه نمود. در شهرهای امروزی زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی موجود با فراهم نمودن ثروت-اندوزی و سودمحوری و توجه منافع فردی را تقویت می‌نمایند.

- **نظارت اجتماعی:** مهمترین دستور اسلام در راستای تحقق نظارت اجتماعی، امر به معروف و نهی از منکر است. در آیه ۱۱۰ سوره آل عمران، امر به معروف و نهی از منکر، به عنوان مهمترین نشانه و امتیاز امت اسلامی شمرده شده است، جامعه در اسلام، بر مبنای این فریضه قوام می‌گیرد و این مهم، نه تنها از مسئولیتهای اجتماعی است، بلکه از حقوق اجتماعی نیز به شمار می‌آید (دانشپور و روستا، ۱۳۹۲: ۱۴).

- **تعاملات مستحکم اجتماعی؛** اسلام به روابط اجتماعی به منظور کاهش انزوای مردم از دیگران و به زندگی اجتماعی در مقیاسی وسیع‌تر و گروهی تشویق می‌کند. روابط اجتماعی در اسلام به عنوان معامله بوده که شامل تعامل، همکاری، اظهار مهربانی و فایده رساندن به دیگران و اجتناب از صدمه زدن به آنها می‌شود. مصابره و مرابطه دو مفهوم و دستور قرآنی هستند که به هدف استحکام روابط اجتماعی در جامعه اسلامی به آنها توصیه شده است. روابط مستحکم اجتماعی در قرآن مجید با تعبیر "برادری" به عنوان زیربنای فعالیت‌های همگانی جامعه مسلمانان مورد تاکید قرار گرفته است: "همانا مومنان با هم برادرند، پس همیشه میان برادران خود صلح دهید و از خدا پروا دارید". (دانشپور و روستا، ۱۳۹۲: ۱۵). اسلام به رفتارهای اجتماعی بسیار اهمیت می‌دهد و این مهم به وضوح در آیات و احادیث دیده می‌شود. اساس اجتماعی دین اسلام را می‌توان بر مهرورزی، محبت، کمک به مردم، احسان و رفتاری متناسب با کمالات اخلاقی دانست.

- **الگوی حضور و تعامل در اجتماع:** دین اسلام از آغاز شروع خود بر مساجد به عنوان پایگاه اصلی ساختار زیست اجتماعی تاکید ویژه دارد. مسجد به عنوان

کانون عبادی، اجتماعی و فرهنگی، هویت دیرپایی دارد که هرگز نمی‌تواند از ساختار اجتماعی و شهری آن جدا شود (بیات، ۱۳۹۳: ۱۵۷). مسجدمحوری یکی از مهمترین اصول معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی است. مساجد اولین و شاخص‌ترین عنصر شهرهای مسلمانان هستند که علاوه بر نقش مذهبی، نقش اجتماعی و نشانه شهری را نیز بازی می‌کند. تاسیس مساجد از مصادیق روشن باقیات صالحات است. هشام مرتضی مسجد را یکی از ارکان اصلی شهرهای اسلامی دانسته و آن را محل برگزاری نماز که یکی از پنج رکن دین اسلام و والاترین نوع بندگی خداوند است؛ می‌داند. مساجد با توجه به اهمیت و جایگاه و الایشان در شهرهای مسلمانان از صالی‌ترین عوامل هویت‌دهنده همه مجتمع‌های زیستی مسلمانان بوده‌اند. علاوه بر آن نقش پررنگی در ایجاد سرزندگی و پایداری اجتماعی و کالبدی محلات شهرهای اسلامی دارد (مشکینی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۲). بایدها و نبایدهای اسلامی برای حضور در فضاهای عمومی شامل پرهیز از حضور بی‌مورد و بی‌هدف و رعایت عفت و حیا و پرهیز از خودنمایی و تظاهر می‌باشد. از جمله این موکدات، حدیث پیامبر (ص) است که می‌فرمایند: "بازارها بدترین جای نشستن و مساجد بهترین جای نشستن هستند. پیامبر در حدیثی دیگر می‌فرماید: "بدترین مکانهای زمین محل‌های خرید و فروش اجناس و امتعه است، و آن‌جا میدان مسابقه ابلیس است (حمزه‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۳: ۳۰).

- **فرهنگ خرید و مصرف:** در نظام ارزشی اسلام، یگانه چیزی که مدنظر است، رضایت و خوشنودی پروردگار است. خداوند مظهر همه کمالات و خوبی‌ها و عالی‌ترین واقعیت جهان هستی است و خوشبختی انسان در این است که با شکوفایی استعدادهای درونی‌اش به خداوند نزدیک شود: "وَ رِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ" (سوره توبه، آیه ۷۲). (فرج، ۱۳۹۰: ۷۱). قرآن کریم به صراحت مسلمانان را به مسابقه در خیرات فراخوانده است؛ با این حال، دستیابی به حداکثر خیر و نیکی در زمینه تخصیص درآمد، از دیدگاه قرآن کریم به رعایت اعتدال و توازن منوط است: "وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يَسْرِفُوا وَاَلَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يَفْتَرُوا وَاَلَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يَفْتَرُوا وَاَلَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يَفْتَرُوا" (سوره بقره، آیه ۱۱۲). اسلام اصل میانه‌روی را رمز کامیابی دانسته و معیارهای کلی روش اعتدال‌آمیز را بیان داشته استغ از این رو مصرف‌کننده مسلمان

برای دستیابی به حداکثر پاداش الهی، در تمام موارد تخصیص درآمد به اعتدال عمل می‌کند (فرج، ۱۳۹۰: ۷۲). قرآن کریم بایدها و نبایدهایی را برای مصرف انسان بیان نموده است که شامل میانه‌روی، تعادل، توازن، کمک به دیگران و پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی و ثروت‌دوستی و ... می‌باشد. بطور کلی می‌توان الگوهای اجتماعی شهر اسلامی را در قالب جدول زیر ملاحظه نمود:

جدول ۲. الگوها و احکام ثابت در نظام فرهنگی و اجتماعی (مولانی، ۱۳۹۷: ۷۱).

نظام اجتماعی	الگوهای اجتماعی	قوانین شریعت	آسیب‌ها و معضلات مربوطه در شهرهای مسلمانان
مشارکت اجتماعی	همیاری تعاون و همکاری همگرایی و وحدت اجتماعی مسجدمحوری و محله- محوری	خدای‌محوری- مسجدمحوری-اصالت خانواده- نوع‌دوستی- احسان- کمک به نیازمندان- احترام و تواضع- شرکت در نماز جماعت	شکاف طبقاتی-تظاهر و خودنمایی- فردگرایی و انزوا-
عدالت اجتماعی	رعایت حقوق دیگران	عدالت- برابری- رعایت حقوق سایرین- تقوی	مصرف‌گرایی-شکاف طبقاتی- مال اندوزی و دنیاپرستی-
انجام تکالیف دینی	انجام واجبات دینی ترک محرمات	قاعده حلال و حرام، تقویف انجام واجبات و ترک محرمات	رواج بی‌بندوباری، فساد و ...
نظارت اجتماعی	امر به معروف نهی از منکر	قاعده حلال و حرام- تقوی- تشویق به انجام واجبات و دوری از امور حرام	بی‌تفاوتی نسبت به منکرات
تعاملات مستحکم اجتماعی	تعامل و ارتباط اجتماعی مستحکم تعاون و همکاری احترام و تواضع	تعاون و همکاری، اظهار مهربانی، فایده رساندن به دیگران و اجتناب از صدمه زدن، وحدت اجتماعی	نبود روابط اجتماعی مطلوب- فردگرایی- منفعت‌گرایی بیش از حد
همسایگی	همسایه‌داری، برادری، همیاری، مشارکت، شورا، کمک به حل مشکلات همسایه	برادری و احساس مسئولیت نسبت به همسایه‌ها و حقوق آنها	نبود روابط همسایگی، بی اعتمادی و بی‌تفاوتی نسبت به همسایه‌ها
حضور در اجتماع	حضور هدفمند و منطقی حضور با عفت و حیا و حریم و محرمیت	رعایت عفت و عیا، تقوی،	پرسه افراد در فضاهای عمومی

خرید و مصرف	خرید هدفمند و ضروریات مصرف هدفمند و منطقی	تقوی، دوری از ریا و خودنمایی،	مصرف‌گرایی، چشم و هم چشمی، تظاهر، مال اندوزی و ...
-------------	--	-------------------------------	--

۸. مطالعه موردی؛ بررسی تطبیقی خرده‌نظام‌ها در بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن:

بازار به معنی محل خرید و فروش و عرضه کالا است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۱). بازار مهم‌ترین محور و شاهراه ارتباطی در شهرهای قدیمی بود و بیشترین آمد و شد شهروندان در آن صورت می‌گرفت. به عبارت دیگر بازار مهم‌ترین کانال ارتباطی شهر بود که نه تنها مردم، کالاها و سرمایه‌ها در آن جریان می‌یافتند، بلکه اطلاعات، اخبار و آگهی‌ها نیز از طریق آن به اطلاع شهروندان می‌رسید (همان، ۲۸). در هنگام جشن‌های ملی و مذهبی بازارهای را چراغانی و برای برپایی جشن آماده می‌کردند (همان، ۲۹). در بازار به عنوان یک فضای شهری مهم فضاهایی برای عرضه انواع غذاهای ساده و نیز غذاهای عالی وجود داشت و برخی از مردم برای میهمانی دادن دوستان خود را در بعضی از مواقع از این فضاها استفاده می‌کردند (همان، ۳۰). بازار به عنوان نمادی شهری و اجتماعی نمایانگر همبستگی و یکپارچگی مردم شهر به شمار می‌آمد و اصناف و پیشه‌وران مهم‌ترین تشکل اجتماعی، صنفی و سیاسی را در گذشته به وجود می‌آوردند (همان ۳۱).

مجموعه بازار تبریز یکی از بازارهای بزرگ تاریخی و زیبای ایران و خاور میانه بشمار می‌رود. سبک معماری و آرایش مغازه‌ها، کثرت تیمچه‌ها، کاروانسراها، دالانها، و راسته‌ها، انواع مشاغل و حرفه‌ها و وجود تعداد بسیاری مدرسه و مسجد که در کنار سرای‌های بازرگانی قرار گرفته‌اند؛ این بازار تاریخی را به نمونه‌ای عالی از یک مرکز مهم تجاری اسلامی و شرقی مبدل ساخته است. وجود بازارهای متعدد در مجموعه بازار تاریخی و تأثیرپذیری امور اجتماعی و اقتصادی بازار از آنها و حوزه‌های علمیه مربوطه سبب شکل‌گیری نظم اجتماعی اسلامی در این بازار شده که کماکان به حیات خود ادامه می‌دهد. این بازار در طی تحولات شهرسازی دوره پهلوی اول که به خیابان‌کشی‌های رضاخان معروف است، توسط چند خیابان مدرن قطع و آسب دیده و در طی دهه‌های اخیر در مجاورت آن پاساژهایی مدرن به تقلید از الگوهای معماری و شهرسازی غربی ساخته شد. این پاساژها به تبع ماهیت غیربومی آن الگوهای متفاوت از روابط اجتماعی و اقتصادی را

در خود دارد. بطوریکه بازار تاریخی در مقایسه با پاساژهای معاصر پیرامونش از انطباق و همگرایی بیشتری با مبانی و الگوهای اسلامی-ایرانی دارد. در خرده نظام اجتماعی و فرهنگی تعاملات اجتماعی و همسایگی بین حجره‌داران، حضور قوی و پررنگ مساجد و حوزه‌های علمیه، برگزاری مراسمات در مناسبت‌های مختلف، کمک به نیازمندان از جمله مهمترین الگوهای موجود در بازار تاریخی تبریز هستند. در حالی که پاساژها به عنوان الگوی بیگانه برای مراکز خرید از اغلب عوامل مذکور کم‌بهره یا بی‌بهره‌اند. بنابراین فرضیات پژوهش حاضر برای مقایسه تطبیقی دو فضا از دیدگاه کسبه و مردم به شرح زیر هستند:

۱. خرده نظام اجتماعی و فرهنگی بازار تاریخی تبریز با پاساژهای پیرامونش از دیدگاه کسبه و بازاریان متفاوت می‌باشد (نظم اجتماعی و فرهنگی حاکم بر بازار تاریخی تبریز انطباق بیشتری با الگوهای اسلامی-ایرانی دارد).

۲. خرده نظام اجتماعی و فرهنگی بازار تاریخی تبریز با پاساژهای پیرامونش از دیدگاه مردم و مراجعین متفاوت می‌باشد (نظم اجتماعی و فرهنگی حاکم بر بازار تاریخی تبریز انطباق بیشتری با الگوهای اسلامی-ایرانی دارد).

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تقریباً تمامی پرسش‌شوندگان از کسبه بازار تاریخی تبریز مردان تشکیل داده‌اند که بیشترین درصد از پرسش‌شوندگان به ترتیب در گروه‌های سنی ۲۰-۳۰ سال (۳۵.۲٪)؛ ۳۰-۴۰ سال (۲۷٪) و ۴۰-۵۰ سال (۲۲٪) و کمترین درصد در گروه سنی ۵۰-۷۰ سال (۱۳.۶٪) بوده‌اند. همچنین از بین این افراد ۵۶.۸٪ دارای تحصیلات دیپلم و زیردیپلم و ۴۳.۲٪ دارای تحصیلات دانشگاهی بوده‌اند. پرسش‌شوندگان پاساژهای پیرامون را ۷۹.۷٪ را مردان و ۲۰.۳٪ را زنان تشکیل می‌دهند که بیشترین درصد از پرسش‌شوندگان به ترتیب در گروه‌های سنی ۲۰-۳۰ سال (۵۰.۴٪)؛ ۳۰-۴۰ سال (۲۶٪) و ۴۰-۵۰ سال (۱۵.۴٪) و کمترین درصد در گروه سنی ۵۰-۷۰ سال (۵.۷٪) بوده‌اند که ۴۸.۸٪ آنان مجرد و ۵۱.۲٪ آنان متأهل بوده‌اند. همچنین از بین این افراد ۴۴.۷٪ دارای تحصیلات دیپلم و زیردیپلم و ۵۵.۳٪ دارای تحصیلات دانشگاهی بوده‌اند.

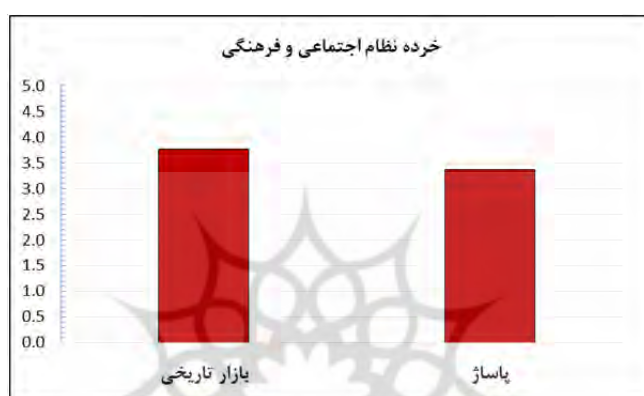
مقایسه گویه‌های مربوط به خرده نظام اجتماعی و فرهنگی در بازار تاریخی و پاساژها نشان می‌دهد که گویه‌های بازار تاریخی با ۳.۷۷ بیشترین امتیاز و گویه‌های پاساژ با ۳.۳۷ کمترین امتیاز را داشته‌اند (جدول ۳ و نمودار ۱). همچنین مقایسه تک‌تک گویه‌های مربوط به این خرده نظام نشان می‌دهد که گویه ۱ (در این بازار ارتباطات رو در رو، معاشرت

اجتماعی و همسایگی بین همسایگان وجود دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳.۷۳ و در پاساژها با میانگین ۳.۴۸ کمترین امتیاز را داشته‌اند. در گویه ۲ (مراجعه کسبه بازار برای ادای نماز به مسجد نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳.۴۶ و در پاساژها با میانگین ۲.۸۳ امتیاز؛ گویه ۳ (مشارکت کسبه بازار در مراسمات فرهنگی و اجتماعی (مانند عزاداری) نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳.۹۹ و در پاساژها با میانگین ۲.۹۳ امتیاز است. در گویه ۴ (مشارکت کسبه بازار در نذر و احسان جمعی نقش مهمی در نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳.۸۵ و در پاساژها با میانگین ۳.۱۳ امتیاز گویه ۵ (مشارکت جمعی کسبه بازار در کمک و یاری نیازمندان نقش مهمی در حیات این بازار دارد) بازار تاریخی با میانگین ۳.۸۴ و پاساژها با میانگین ۳.۲۰ امتیاز داشته‌اند.

جدول ۳. مقایسه خرده نظام اجتماعی و فرهنگی بین بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن از دیدگاه کسبه و بازاریان

کسبه پاساژها (۱۲۳ نفر)		کسبه بازار تاریخی (۲۵۲ نفر)		پرسشهای خرده نظام اجتماعی و فرهنگی
میانگین (Min=1, Max=5)	انحراف معیار	میانگین (Min=1, Max=5)	انحراف معیار	
3.48	1.308	3.73	1.207	ارتباطات رو در رو، معاشرت اجتماعی و همسایگی
2.83	1.418	3.46	1.377	مراجعه کسبه بازار برای ادای نماز به مسجد
2.93	1.444	3.99	1.212	مشارکت کسبه بازار در مراسمات فرهنگی و اجتماعی
3.13	1.420	3.85	1.239	مشارکت کسبه بازار در نذر و احسان جمعی
3.20	1.310	3.84	1.182	مشارکت جمعی کسبه بازار در کمک و یاری نیازمندان
2.77	1.336	3.03	1.262	عدم فرهنگ مصرف‌گرایی و چشم و هم‌چشمی
3.18	1.437	3.52	1.363	عدم رفتارهای نامناسب با عرف و شئون اجتماعی
3.46	1.345	3.68	1.386	ارابه کالاهای ضروریات زندگی شهروندان نه کالاهای لوکس تجملاتی

4.20	1.201	4.36	1.067	احساس امنیت در فضاهای این بازار
4.11	1.209	4.12	1.171	مناسب بودن برای استفاده بانوان
3.24	1.331	3.58	1.174	رعایت حجاب اسلامی
3.54	1.282	3.62	1.263	رعایت حق‌الناس
3.59	1.267	3.78	1.152	رعایت قواعد حلال و حرام
3.62	1.340	4.29	1.082	خرید توام با گردشگری خاطره‌انگیز

نمودار ۱. میانگین امتیازات بازار تاریخی و پاساژ در خرده نظام اجتماعی و فرهنگی از دیدگاه کسبه و بازاریان

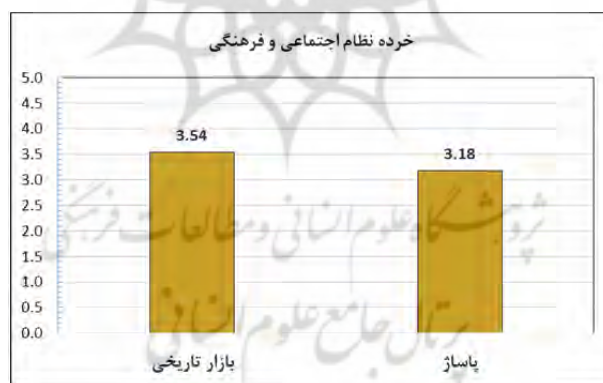
پرسش‌شوندگان مراجعین به بازار تاریخی را ۶۸.۵٪ را مردان و ۳۱.۵٪ را زنان تشکیل می‌دهند که بیشترین درصد از پرسش‌شوندگان به ترتیب در گروه‌های سنی ۲۰-۳۰ سال (۴۷.۴٪)؛ ۳۰-۴۰ سال (۲۷.۵٪) و کمترین درصد در گروه سنی ۵۰-۷۰ سال (۱۰.۸٪) بوده‌اند که ۴۶.۲٪ آنان مجرد و ۵۳.۸٪ آنان متاهل بوده‌اند. همچنین از بین این افراد ۴۱.۹٪ دارای تحصیلات دیپلم و زیردیپلم و ۵۸.۱٪ دارای تحصیلات دانشگاهی بوده‌اند. پرسش‌شوندگان مراجعین به پاساژها را ۵۴.۹٪ را مردان و ۴۵.۱٪ را زنان تشکیل می‌دهند که بیشترین درصد از پرسش‌شوندگان به ترتیب در گروه‌های سنی ۲۰-۳۰ سال (۶۳.۹٪)؛ ۳۰-۴۰ سال (۲۲.۱٪) و کمترین درصد در گروه سنی ۵۰-۷۰ سال (۲.۴٪) بوده‌اند که ۵۶.۶٪ آنان مجرد و ۴۳.۴٪ آنان متاهل بوده‌اند. همچنین از بین این افراد ۲۷.۸٪ دارای تحصیلات دیپلم و زیردیپلم و ۷۲.۲٪ دارای تحصیلات دانشگاهی بوده‌اند.

مقایسه گویه‌های مربوط به خرده نظام اجتماعی و فرهنگی از دیدگاه مردم و مراجعین به بازار تاریخی و پاساژها نشان می‌دهد که گویه‌های بازار تاریخی با ۳.۵۴ بیشترین امتیاز و گویه‌های پاساژ با ۳.۱۸ کمترین امتیاز را داشته‌اند (جدول ۱ و نمودار ۱). همچنین مقایسه تک‌تک گویه‌های مربوط به این خرده نظام نشان می‌دهد که گویه ۱ (در این بازار ارتباطات رو در رو، معاشرت اجتماعی و همسایگی بین مراجعین وجود دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳.۵۹ و در پاساژها با میانگین ۳.۰۳ کمترین امتیاز را داشته‌اند. در گویه ۲ (مراجعه مردم برای ادای نماز به مسجد نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳.۰۳ و در پاساژها با میانگین ۲.۷۴ امتیاز؛ گویه ۳ (مشارکت شهروندان در مراسمات فرهنگی و اجتماعی (مانند عزاداری) نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳.۷۷ و در پاساژها با میانگین ۳.۳۹ امتیاز است. در گویه ۴ (برگزاری مراسمات نذر و احسان نقش مهمی در نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳.۷۷ و در پاساژها با میانگین ۳.۱۴ امتیاز؛ گویه ۵ (مشارکت شهروندان بازار در کمک و یاری نیازمندان نقش مهمی در حیات این بازار دارد) بازار تاریخی با میانگین ۳.۶۸ و پاساژها با میانگین ۳.۰۷ امتیاز؛ گویه ۱۳ (حجاب اسلامی در این بازار بخوبی رعایت می‌شود) بازار تاریخی با میانگین ۳.۴۱ و پاساژها با میانگین ۲.۶۴ امتیاز؛ گویه ۱۶ (فضاهای این بازار فاخر و ارزشمند می‌باشد) بازار تاریخی با میانگین ۴.۳۹ بیشترین و پاساژها با میانگین ۳.۷۲ کمترین امتیاز داشته‌اند.

جدول ۴. مقایسه خرده نظام اجتماعی و فرهنگی بین بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن از دیدگاه مردم و مراجعین

مراجعین پاساژها (۱۲۳ نفر)		مراجعین بازار تاریخی (۲۵۲ نفر)		پرسشهای خرده نظام اجتماعی و فرهنگی
میانگین (Min=1, Max=5)	انحراف معیار	میانگین (Min=1, Max=5)	انحراف معیار	
3.03	1.128	3.59	1.171	ارتباطات رو در رو، معاشرت اجتماعی
2.74	1.504	3.03	1.378	مراجعه مردم برای ادای نماز به مسجد
3.39	1.352	3.77	1.336	مشارکت شهروندان در مراسمات فرهنگی و اجتماعی
3.14	1.410	3.77	1.265	برگزاری مراسمات نذر و احسان

3.07	1.341	3.68	1.291	مشارکت شهروندان در کمک و یاری نیازمندان.
2.57	1.336	2.94	1.345	عدم فرهنگ مصرف‌گرایی و چشم و هم‌چشمی
3.01	1.429	3.51	1.241	عدم رفتارهای نامناسب با عرف و شئون اجتماعی
3.09	1.286	3.45	1.230	ارایه کالای ضروری و نه کالای لوکس و تجملاتی
3.75	1.229	4.21	.990	خرید توام با گردشگری خاطره-انگیز
2.89	1.325	3.08	1.316	رعایت حلال و حرام
3.80	1.251	3.88	1.072	احساس امنیت
3.88	1.154	3.51	1.279	مطلوبیت برای استفاده بانوان.
2.64	1.260	3.41	1.181	رعایت حجاب اسلامی
3.30	1.183	3.45	1.259	نظارت و کنترل عمومی
2.89	1.173	3.09	1.210	رعایت حق‌الناس
3.72	1.187	4.39	1.015	وجود فضاهای فاخر و ارزشمند

نمودار ۲. میانگین امتیازات بازار تاریخی و پاساژ در خرده نظام اجتماعی و فرهنگی از دیدگاه مردم و مراجعین

در خصوص فرض اول، دوم پژوهش یعنی خرده نظام اجتماعی و فرهنگی بازار تاریخی با پاساژهای پیرامونش از دیدگاه کسبه و بازاریان و مراجعین متفاوت می‌باشند نتایج آزمون T نشانگر تایید فرضیات مذکور و بیانگر تفاوت معنی‌داری در این نظام است. با

توجه به حضور کسبه و بازاریان در اغلب ساعات روز در محل کسب خود (بازار تاریخی یا پاساژهای پیرامون آن) و سر و کار داشتن در زندگی روزمره خود با هنجارهای اجتماعی و فرهنگی و هنجارهای اقتصادی و درک فضا و محیط مربوطه به همراه سنتها و کارکردهای معنی‌دار بازارهای تاریخی، نتایج معنی‌دار این بخش، همگرایی بازار تاریخی با الگوهای اسلامی-ایرانی را تایید می‌نماید. همچنین نتایج تحلیل آماری مقایسه تطبیقی حاضر نشان می‌دهد که بر اساس نتایج آزمون t وابسته در سطح ۰.۰۵ تفاوت میانگین امتیازات مربوط به خرده نظام اجتماعی و فرهنگی، بازار تاریخی با پاساژهای پیرامونش از دیدگاه مردم و مراجعین معنی‌دار برآورد شده است.

یکی از مهمترین ویژگیهای معماری و شهرسازی معاصر غربی که در پاساژها نمودار است، ترویج فرهنگ مصرف‌گرایی به تبعیت از نظام اقتصادی لیبرال سرمایه‌داری است (رئسی، ۱۳۹۵: ۹۹). در حالیکه، در معماری و شهرسازی سنتی ایرانی، نقش پرنگ دین در بستر مناسبات جامعه، توجه به آموزه‌های اسلامی مبنی بر ارتقای نفوس انسان، در بسیاری از کاربریهای شهری نظیر بازار جاری بوده است (رئسی، ۱۳۹۵: ۱۱۶).

۹. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

انسان موجودی اجتماعی است و برای زندگی اجتماعی که امری ضروری و بدیهی است، به نظم نیاز دارد تا بتواند ضمن تامین نیازهای خویش با سایرین تعامل مطلوب داشته باشد و با مشارکت در اجتماع زندگی کند. تحقق نظم اجتماعی، فقط از طریق قوانینی جامع امکان‌پذیر است که وحدت اجتماعی و مرزهای اعتقادی را رعایت نمایند. دین اسلام دارای نظامی جامع شامل قوانین شریعت و احکام اسلامی برگرفته از آیات قرآن و احادیث پیامبر (ص) و امامان معصوم است که نظم شهر اسلامی را تبیین می‌نمایند. مهمترین قاعده تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در شهر اسلامی نظم اجتماعی همان قوانین و احکام شریعت از جمله قاعده حلال و حرام است که به رفتارها، تعاملات و امورات مسلمانان در شهر اسلامی نظم می‌بخشد. نظم اجتماعی می‌بایست در اموری همچون نحوه حضور افراد در اجتماع، داد و ستد، خرید و مصرف، گردش و تفریح قابل ملاحظه است. در مطالعه موردی پژوهش حاضر که به مقایسه تطبیقی بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن پرداخته شده، چنین استنتاج می‌شود که نظم اجتماعی و فرهنگی که در گویه‌های مختلف الگوها و معیارهای نظم اجتماعی شهر اسلامی را مورد پرسش قرار داده

است در بازار تاریخی پررنگ‌تر از پاساژهای پیرامون آن می‌باشد. بازار تاریخی از ساختاری نظام‌مند و مساجد متعدد و حوزه‌های علمیه برخوردار است که بر روابط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی راسته‌های تخصصی و صنوف مختلف نظم اسلامی می‌بخشند. همچنین ساختار معماری و شهرسازی راسته‌های بازار یعنی سیستم حجره‌ای که حجره‌ها به مثابه دندانه‌هایی در کنار یکدیگر قرار دارند، تعاملات همسایگی و نظارت اجتماعی را تسهیل و تقویت می‌نمایند. مشارکت بازاریان در مراسمات مختلف و اقدامات هماهنگ آنها در مناسبت‌های مختلف از قبیل عزاداری، نذر و احسان، تعطیلی بازار در برخی جریان‌های سیاسی و اجتماعی و ... از دیگر الگوهای اسلامی و نظم اجتماعی بازارهای تاریخی محسوب می‌شوند. در مقابل آن پاساژهای معاصر که مراکز تجاری با الگوی غربی است از بسیاری از الگوهای مذکور در نظم اجتماعی کم‌بهره بوده و در آن غلبه با مصرف‌گرایی، سودمحوری و پاساژگردی است. بازنگری در گسترش مراکز تجاری معاصر و توجه به الگوهای اسلامی در توسعه شهری بویژه مراکز تجاری و خرید می‌تواند به تقویت نظم اجتماعی شهر اسلامی کمک نماید.

کتاب‌نامه

- اخوت، هانیه. الماسی فر، هانیه. بمانیان، محمدرضا. (۱۳۹۰). معماری و شهرسازی سنتی در کشورهای اسلامی. انتشارات هله، تهران.
- فرج، ابراهیم (۱۳۹۰): طراحی الگوی سعادت‌محور مصرف، دو فصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، سال چهارم، شماره اول، صص ۶۷-۹۱.
- سعیدی، علی و زاهدی‌وفا، محمدهادی (۱۳۹۰): رهیافتی اسلامی به نقش رفتارهای مصرفی در ایجاد و گسترش بحران‌های اقتصادی، دو فصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، سال چهارم، شماره اول، صص ۱۲۱-۱۴۱.
- کلاتتری خلیل‌آباد، حسین، حقی، مهدی و دادخواه، محسن (۱۳۹۳): مولفه‌های اجتماعی الگوی شهرسازی ایرانی و اسلامی، فصلنامه علمی و پژوهشی نقش جهان، سال چهارم، شماره یک، صص ۱۷-۲۶.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۶۵). شهرهای اسلامی، نظری اجمالی به شهر و شهرنشینی. فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- دانشپور، سید عبدالهادی و روستا، مریم (۱۳۹۲): چارچوب مفهومی اجتماع پایدار در جهان‌بینی اسلامی و سنت شهرسازی مسلمانان، فصلنامه علمی و پژوهشی پژوهش‌های معماری اسلامی، سال اول، شماره اول، صص ۹-۲۴.

بازشناسی شاخص‌های شکل‌دهنده نظم اجتماعی و فرهنگی ... ۱۰۵

حمزه‌نژاد، مهدی، معین‌مهر، صدیقه و سعادت‌جو، پریا (۱۳۹۳): بررسی اجتماع‌پذیری فضاهای تجاری در رویکرد اسلامی، فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۸، صص ۲۵-۳۸.

ابراهیمی دینانی، محمدحسین، نظم الهی و رابطه آن با نظم بشری، مقاله (سخنرانی) ارائه شده در نوزدهمین همایش ملی حکیم ملاصدرا، با محوریت موضوع "فلسفه و نظم عمومی"، ۱۳۹۴. اعوانی، غلامرضا، نظم اجتماعی، نظم جهانی و نظم الهی، مقاله (سخنرانی) ارائه شده در نوزدهمین همایش ملی حکیم ملاصدرا، با محوریت موضوع "فلسفه و نظم عمومی"، ۱۳۹۴. بمات، نجم‌الدین (۱۳۸۷): اصطلاحات و تشبیهات معماری در قرآن، ترجمه محمدحسین حلیمی، مجموعه مقالات کنگره معماری و شهرسازی ایران، ارگ بزم-کرمان، جلد اول، سازمان میراث فرهنگی، تهران.

بیات، بهرام (۱۳۹۳): رویکرد اسلامی به شهر؛ ویژگیهای شهر اسلامی، فصلنامه علمی و پژوهشی نظریه-های اجتماعی متفکران مسلمان، سال چهارم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۳، صص ۱۳۷-۱۶۷. پورجعفر، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۴): «انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهر آرمانی اسلامی»، فصلنامه پژوهشهای معماری اسلامی، تهران، سال سوم، شماره هشتم، صص ۳-۲۱.

خامنه‌ای، سیدمحمد، نظم تشریحی و تکوینی، مقاله (سخنرانی) ارائه شده در نوزدهمین همایش ملی حکیم ملاصدرا، با محوریت موضوع "فلسفه و نظم عمومی"، مجموعه چکیده مقالات برگزیده همایش، ۱۳۹۴.

دانشپور، سید عبدالهادی و روستا، مریم (۱۳۹۲): چارچوب مفهومی اجتماع پایدار در جهان‌بینی اسلامی و سنت شهرسازی مسلمانان، فصلنامه علمی و پژوهشی پژوهشهای معماری اسلامی، سال اول، شماره اول، صص ۹-۲۴.

راپاپورت، ایمس (۱۳۸۵): منشاء فرهنگی مجتمع‌های زیستی (بخش آخر در کتاب تاریخ شکل شهر)، ترجمه راضیه رضازاده، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ چهارم، صص ۴۰۹-۴۴۵.

خالدیان، ستار و دیگران (۱۳۹۳): تبیین جایگاه اسلام در روند شهرنشینی و سازمان فضای شهری ایران، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره هفدهم، صص ۵-۱۸.

سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۶): بازارهای ایرانی، انتشارات دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران، چاپ چهارم. سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۳): تاریخ مختصر شهر و شهرنشینی در ایران از دوره باستان تا سال ۱۳۵۵ ه.ش، انتشارات چهارطاق، تهران، چاپ اول.

ابوالحسنی، سید رحیم (۱۳۸۷): ثبات و تحول در جامعه شناسی سیاسی فارابی، مجله سیاست، صص ۱۷-۴۳.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰): فطرت در قرآن، قم، مرکز نشر اسراء.

- ربانی، رسول (۱۳۸۵): جامعه‌شناسی شهری، با همکاری فریدون وحید، اصفهان، انتشارات دانشگاه صفهان با همکاری سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی، چاپ دوم.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۱): اصول کافی، تحقیق علی‌اکبر غفاری، بیروت، ج ۱، ص ۵۸، حدیث ۱۹.
- بمات، نجم‌الدین (۱۳۶۹): شهر اسلامی، ترجمه محمدحسین حلیمی و منیژه استامبولچی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۶): ادراکات اعتباری علامه طباطبایی و فلسفه فرهنگ، تدوین: علی اصغر مصلح، انتشارات روزگار نو، تهران.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۷): معنویت تشیع به ضمیمه چند مقاله دیگر، گردآوری توسط محمد بدیعی با مقدمه علامه حسن‌زاده آملی، قم، انتشارات تشیع، چاپ چهارم، صص ۷۵-۷۹.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۰): تفسیر المیزان، ج ۵، انتشارات، صص ۱۲-۱۷.
- حکیم، سلیم بسیم (۱۳۸۱): شهرهای عربی-اسلامی، اصول شهرسازی و ساختمان، ترجمه محمد حسین مالکی و عارف اقوامی مقدم، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، چاپ اول.
- لیتکوهی، ساناز و سنجری، سپیده (۱۳۹۳): مقایسه معیارهای کیفیت زندگی شهری در نظریات معاصر و مفاهیم استخراج شده در خصوص شهر اسلامی بر مبنای علل چهارگانه معماری، فصلنامه علمی و پژوهشی پژوهش‌های معماری اسلامی، سال اول، شماره دوم، صص ۴۱-۶۴.
- مشکینی، ابوالفضل (۱۳۹۴): تدقیق مفهومی و تشریح راهکارها و شاخص‌های تحقق‌سنجی چهار اصل مسجدمحوری، محله‌محوری، درون‌گرایی و طبیعت‌گرایی در شهر ایرانی اسلامی، فصلنامه علمی و پژوهشی پژوهش‌های معماری اسلامی، سال سوم، شماره هشتم، صص ۱۸-۳۴.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۳۹۳): اندیشه‌های اهل مدینه فاضله، سید جعفر سجادی، تهران، کتابخانه طهوری، چاپ اول.
- رئیزی، محمدمنان (۱۳۹۵): تحلیلی میان‌رشته‌ای از تحولات کالبدی-فضایی بازارها و مراکز تجاری معاصر ایران با تأکید بر متون دینی، فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، دوره هشتم، شماره ۲، صص ۹۹-۱۱۸.
- مولائی، اصغر و پیربایبی، محمدتقی (۱۳۹۷): بازشناسی فضاهای مذهبی به عنوان عناصر نشانه‌ای بنیادین در ساختار شهرهای ایران، نمونه موردی شهرری، فصلنامه علمی و پژوهشی مدیریت شهری، شماره ۵۱، صص ۲۴۳-۲۵۸.
- مولائی، اصغر (۱۳۹۷): مبانی نظم اجتماعی در شهر اسلامی بر اساس شریعت اسلامی، دو فصلنامه علمی و پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی، شماره ۲۰، صص ۷۶-۴۹.
- مولائی، اصغر و آیشم، معصومه (۱۳۹۷): جایگاه عوامل اجتماعی در ساختار شهرهای ایرانی، فصلنامه علمی و پژوهشی مدیریت شهری، شماره ۵۳، صص ۱۴۰-۱۲۱.
- مولائی، اصغر (۱۳۹۶): تبیین مبانی شهر اسلامی بر اساس احکام ثابت، فصلنامه علمی و پژوهشی فلسفه دین، دوره ۱۴، شماره ۴، صص ۸۷۸-۸۵۵.